

Egy elfeledett teológiai sikerkönyv

Fegyverneki L. Izsák *Enchiridionja*¹

Oláh Róbert

A 16. század végén két nemzetközi „best seller” is született magyar teológus tollából. Szegedi Kis István *Theologiae sincerae loci communes de Deo et homine* című vaskos kézikönyvét 23 év alatt hatszor adták ki. A szerző többrétű életműve viszonylag jól feltárt, a *Loci communes* magyar fordításban is kézbe vehető.² Fegyverneki Izsák *Enchiridion locorum communium theologorum* 44 év alatt akár 15 kiadást is megérhetett, ám vele kapcsolatban legfeljebb szócikkekre és tanulmányrészletekre hagyatkozhatunk. Ezúttal Fegyverneki művének kiadásait, forrásait és a kora újkori Kárpát-medencei példányok tulajdonosait vizsgáljuk.

Fegyverneki Izsák élete és munkái

Sárospataki tanulmányai után 1581 októberében iratkozott be a wittenbergi egyetemre, 1585 áprilisában pedig a heidelbergi egyetemre. Peregrinációját a reformáció helvét irányzatának jeles patrónusai, Ecsedi Báthory István országbíró és Mágocsy Gáspár támogatták. 1586 áprilisától a pataki kollégium lektoraként működött, 1588-tól az intézmény rektora volt. 1589 decemberében hunyt el.³

Az *Enchiridion* szerzősége mellett Laskai Csókás Péterrel és Károlyi Andrással együtt része lehetett a Calepinus-szótár magyar értelmezéseinek elkészítésében (első kiadása: 1585). *Carmen propempticonnal* búcsúztatta a Wittenbergből távozó Sárosi Molnár Andrást (1584). Üdvözlőverset írt Matthaeus

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² SZEGEDI KIS 2022.

³ SZABÓ A. 2017, 139.

Dresser *De festis et praecipuis anni partibus liber* című munkájához (1584) és Laskai Csókás *De homine...* című antropológiai művéhez (1585).⁴ Fegyverneki Izsák közvetítésével jelent meg továbbá Bázelen egy gyűjteményes hitvitázó kötet Beregszászi Lőrinc Péter és Thoraconymus Mátyás írásaiból *De controversiis religionis hoc seculo motis, adversaria quaedam scripta...* címmel (1587).⁵

Az Enchiridion kiadásai

Szegedi Kis *Loci communes*éhez hasonlóan Fegyverneki teológiai kézikönyvének kiadásában is jelentős szerepet játszott a bázeli Konrad Waldkirch (1559–1615?). A schaffhauseni születésű, majd a nyomdász mesterséget Bázelen elsajátító Waldkirch az apósa, Petrus Perna halála után átvette annak bázeli műhelyét, amelyet egy rövid schaffhauseni kitérővel haláláig működtetett.⁶

Szegedi Kis *Loci communes*ének mind a hat, 1585 és 1608 között megjelent kiadását a Waldkirch-műhelyben nyomtatták.⁷ Fegyverneki *Enchiridion*jának 1584 és 1628 között a feltételezett 15 kiadásból 11 jelent meg Bázelen – ebből 10 Waldkirchnél, 1 pedig az örökösaitől a műhelyét 1615-ben megvásárló Ludwig Könignél –, további 2-2 kiadása Londonban és Genfben látott napvilágot. Az edíciók feltételezett sorrendje:

1. Bazel, Konrad Waldkirch, 1586, 8° (RMK III 745)
2. London, George Bishop, 1588, 8° (RMK III 5482)
3. Bazel, Konrad Waldkirch, 1589, 8° (RMK III 787)
4. London, George Bishop, 1591, 8° (RMK III 5513)
5. Bazel, Konrad Waldkirch, 1595, 8° (RMK III 846)
6. Bazel, Konrad Waldkirch, 1595, 8° (RMK III 847)
7. Bazel, Konrad Waldkirch, [1596?], 8° (RMK III 5564)
8. Bazel, Konrad Waldkirch, 1600, 8° (RMK III 940a)
9. Bazel, Konrad Waldkirch, 1604, 8° (RMK III 5679)

⁴ SZABÓ A. 2017, 139–140. RMK III 5444, 5451, 5487, 5501, 744. Az együtt peregrináló hallgatók szoros együttműködése közismert. Jó példa erre, hogy Fegyverneki *Enchiridion*jához Laskai Csókás Péter írt Ecsedi Báthory Istvánt méltató ódát, Károlyi András az olvasónak címzett epigrammát, Gönczi István pedig az irigyeknek címzett verset.

⁵ RMK III 759; Adattár 22, 1989, 7–8.

⁶ BRYNER 2006, 477.

⁷ Szegedi Kis művének kiadásai: Bazel, 1585 (RMK III 740), Bazel, 1588 (RMK III 772), Bazel, 1593 (RMK III 832), Bazel, 1595 (RMK III 5543), Bazel, 1599 (RMK III 932), Bazel, 1608 (RMK III 1052).

10. Bázél, Kornad Waldkirch, [1605?], 8° (USTC 1949228)*
11. Genf, Étienne Gamonet, 1608, 8° (RMK III 1056)
12. Bázél, Konrad Waldkirch, [1609?], 8° (VD 17 3:610679V)*
13. Bázél, Konrad Waldkirch, [1610], 8° (RMK III 1081)
14. Genf, Jacques Chouet, 1613, 8° (RMK III 5905)
15. Bázél, Ludwig König, 1628, 8° (RMK III 1415)

Megnehezíti az azonosítást, hogy a megjelenés évéről időnként csak Aman-
dus Polanus *Enchiridion*hoz csatolt művének címlapja árulkodik (lásd később).
Az 1600., az 1605. és az 1609. évi bázeli kiadások nem szerepelnek a Szabó
Károly-féle *Régi magyar könyvtár* harmadik kötetében és annak pótlásaiban.
Az 1600. évi kiadás csak az Országos Széchényi Könyvtár cédulakatalógusában
lelhető fel.⁸ A listában csillaggal jelölt 1605. évi kiadás a VD 17, az 1609. évi pe-
dig a USTC adatbázisában érhető el.⁹ Az utóbbi kettő talán azonos az 1604. évi
bázeli kiadással (RMK III 5679), mivel mindhárom példány címlapján az „E-
ditio quinta, dil. recognita” kiadásjelzés szerepel, így 15 edíció helyett talán csak
13 volt. A példányok kézbevétele nélkül a kérdés nem tisztázható. Az 1628. évi
bázeli utolsó kiadás a hugenotta Paulus Tossanus gondozásában jelent meg,
aki a korábbi kiadások számos (különösen az igeversék számozásában esett)
hibáját javította.

Szegedi Kis *Loci communes*ével megegyező stílusban készült Fegyverneki
*Enchiridion*jának fametszetes díszcímlapja a bázeli Waldkirch-műhely szá-
mára. Az ívben hajtott és vágott fémszalagokat utánzó, valamint növényi or-
namentikával díszített keretben az előbbinél két-két bibliai jelenet látható, a
sarkokban a Dániel próféta könyvének 7. fejezetében megjövendölt négy világ-
birodalmat jelképező asszír, perzsa, görög és római uralkodókkal. Utóbbinál a
méretbeli különbség miatt oldalt csak Ádám és Éva alakjának jutott hely; fent
az Atya, alul Krisztus megkeresztelése, a négy sarokban pedig az evangélisták
attribútumai láthatók. Bár Szegedi Kis művének a címlapja kidolgozottabb, a
két fametszet alapját akár ugyanaz a személy is rajzolhatta.

Fegyverneki és Szegedi Kis művének kiadásában is kulcsszerepet játszott
a kiváló magyarországi kapcsolatokkal rendelkező Johann Jakob Grynaeus

⁸ Perger Péternek köszönöm az adatokat.

⁹ VD17: <https://www.ustc.ac.uk/editions/1949228> (Megtekintés: 2026. március 8.); USTC: https://kxp.k10plus.de/DB=1.28/CMD?MATCFILTER=N&MATCSET=N&NOSCAN=N&IK-T0=&TRM0=&ACT3=*&IKT3=8183&ACT=SRCHA&IKT=1016&SRT=YOP&ADI_BI-B=&TRM=3:610679V&REC=*&TRM3=&COOKIE=U999,K999,D1.28,Ef7fa1b01-8,I0,B9994+++++,SY,QDEF,A,H12,,73,,76-78,,88-90,NGAST,R193.6.175.190,FN (Megtekintés: 2026. március 8.)

(1540–1617) bázeli, heidelbergi, majd ismét bázeli professzor. A Fegyvernekinél egy generációval idősebb Szegedi Kis Istvánnak a szintén István nevű, bázeli peregrinus fiát tanító Grynaeus közreműködött a *Theologiae sinceræ loci communes* kiadásában. Fegyverneki az 1584–1586 között Heidelbergben működő, a pfalzi egyetem lutheránusból kálvinista szelleműre való áthangolásával megbízott Grynaeus teológiai előadásait hallgatta. Viszonyuk közelebbi lehetett az átlagosnál, hiszen Fegyverneki néhány magyar társával együtt a professzor asztalánál étkezett, s nála hagyta az *Enchiridion* kéziratát, amelyet Grynaeus később Bázelen adott nyomdába. A hazatérése után Sárospatakon letelepülő Fegyverneki levelezés útján tartotta a kapcsolatot egykori tanárával, tudósítva a magyarországi és erdélyi köz- és egyházpolitikai történésekről.¹⁰

Az *Enchiridion* 7 bázeli kiadásával együtt,¹¹ Fegyverneki munkájához csatolva jelent meg Amandus Polanus *Partitionum theologiarum*. A bázeli Grynaeus maga vallott arról az 1589-ben kelt, Ecsedi Báthori Istvánnak szóló ajánlásában, hogy ő illesztette Fegyverneki művéhez Polanus írását.¹² A sziléziai származású Amandus Polanus (1561–1610) 1596-tól a bázeli egyetem ószövetséges professzora volt, majd hamarosan elvette Grynaeus lányát. Bár saját korában bibliafordítóként is hírnevet szerzett magának, ma elsősorban a református ortodoxia egyik jelentős rendszerezőjeként tartjuk számon. Több népszerű dogmatikai munkát kiadott, a legismertebb közülük a *Syntagma theologiae Christianae* volt.¹³ A *Partitionum theologiarum* lapjain egyfajta loci communesként gyűjtötte össze az egyes teológiai fogalmakhoz tartozó igehelyeket, tabulák segítségével mutatva be a hittudomány alapjait. A műve legterjedelmesebb része Krisztus személyéről szól.

Az *Enchiridion* forrásai

A bibliai lexikont és konkordanciát vegyítő kézikönyvének címlapján Fegyverneki Izsák megadta két alapvető forrását. Az első az 1562-ben, Rouenban kivégzett hugenotta mártír, Augustinus Marloratus *Propheticae, et apostolicae, id est, totius divinae ac canonicae scripturae, thesaurus: in locos communes ... ordine alphabetico digestus* című munkája volt, amely először Londonban je-

¹⁰ Adattár 22, 1989, 7, 73–84; SZABÓ A. 2017, 139.

¹¹ Lásd a fenti listában a következő kiadásokat: 1589, 1595, [1596?], 1604, [1609?], 1610, 1628.

¹² FEGYVERNEKI L. Izsák, *Enchiridii locorum communium theologiarum...*, Basel, Waldkirch, 1589, α2r–v.

¹³ KUHN 2011, 201.

lent meg, 1574-ben. Fegyverneki művének genfi kiadásai nem is *Enchiridion*, hanem *Thesaurus Sacrae Scripturae...* címmel láttak napvilágot, kibővített és javított tartalommal. Ezek címlapján Augustinus Marloratus szerepel szerzőként, akinek a művét Guillaume Feuguerey párizsi hugenotta exuláns professzor gyűjtötte össze, majd Fegyverneki Izsák és „más hallgatók és jámbor férfiak tömörítették enchiridion formájába”.¹⁴

Az „enchiridion” a görög ἐγχειρίδιον (encheiridion) kifejezés latin változata, amely eredetileg „kézben tartott dolog” vagy „kézifegyver” jelentéssel bírt, és csak később kezdték „kézikönyv” értelemben használni, például Epiktétosz és Szent Ágoston összefoglalásainak címében. A kifejezés a kora újkorban terjedt el szélesebb körben, Erasmus kegyességi munkája (*Enchiridion militis Christiani*) mellett lutheránus énekgyűjtemények (például az *Erfurti enchiridion*) és Martin Luther *Kis kátéja* nyitották meg a sort a 16. század legelején.¹⁵ Később a kifejezés a teológia területén túl is terjedni kezdett, történelmi, egyházi, orvosi és matematikai kézikönyvek is hordozták a címlapon.

Fegyverneki *Enchiridionjának* másik forrása Christophorus Obenhinius oberurseli lutheránus lelkész *Promptuarium sacrosanctum, tam virtutum quam vitiorum exempla continens* címmel megjelent kézikönyve volt, amelynek egyetlen kiadása Oberurselben látott napvilágot 1576-ban. Szabó András megtalálta Fegyverneki munkapéldányát Sárospatakon, amelyet a kötésbe nyomott supralibrosa szerint („IS. F. 1585”) még wittenbergi diák korában köttetett be.¹⁶ Ám egy kötet végi kéziratot bejegyzése arról is tanúskodik, hogy a szócikkek szerkesztése (vagy talán inkább: a kötet átolvasása) még 1584 novembere előtt, Wittenbergben befejeződött.¹⁷ Beköttetés helyett a peregrinus talán csak átköttette a vaskos fóliánst, vagy a már bekötve vásárolt példányra üttette rá a supralibrosát. Fegyverneki az *Enchiridion* Ecsedi Báthorynak szóló ajánlását 1586. március elsején keltezte Heidelbergben, ekkorra tehát már készen kellett állnia a nyomdakész kéziratnak.

Szabó András szerint „Obenhinius a tudnivalókat tárgykörök szerint csoportosította és ezeket a tárgyköröket rakta ábécérendbe, Fegyverneki viszont rövid szócikkeket alakított ki, s ezeket tette betűrendbe. Hogy célját elérje, jövő címzavait odaírta az Obenhinius-mű margójára, [...] s minden esetben

¹⁴ Lásd az 1613. évi genfi kiadás címlapján: „Augustino Marlorato ex sacrae scriptura, primum colectus, deinde per Gvilielmum Feugvereium digestus et in amplum codicem relatus, tandem Isaaci Fegyverneki, aliorum denique Theologiae studiosorum piorumque virorum opera in Enchiridii formam contractum”.

¹⁵ ROEM 2008, 435.

¹⁶ SZABÓ A. 2004, 110–111.

¹⁷ SZABÓ A. 2004, 110–111.

pótolta a bibliai helyek kimaradt versszámait. Nem egyszer teljesen új szócikket alkotott, s esetenként a szövegbe is belejavított”.¹⁸

Fegyverneki az *Enchiridion* szerkezetét Marloratus munkájából vette, ahogyan maga is bevallja azt az olvasóhoz írott előszóban. S miután felismerte a két szerző, Marloratus és Obenhinius művének „sokrétű hasznosságát”, összeállította belőlük a kézikönyvét, amely „csak a címekeket, az állításokat és a tanúságtételeket tartalmazza, a bibliai szöveg szavainak elhagyásával”.¹⁹ Obenhinius a *Promptuarium*ában ugyanis teljes egészében közölte a bibliai locusok szövegét. Fegyverneki megindokolta, hogy miért éppen ezt a két forrást vette alapul a korszak bibliai segédkönyvei közül: a két szerző ugyanis, akiknek témája szinte azonos, valósággal összeesküdtek egymás között, hogy ugyanazt a fogalmat különféle közismert helyekkel, kifejezésekkel és példák-
kal illusztrálják.²⁰

Az *Enchiridion*ban szereplő címszavak jelentésének megadása és értelmezése során Fegyverneki korának jeles, főként bibliafordításaikról és ortodox teológiai alapállásukról ismert szaktekintélyeihez folyamodott. Felhasználta ugyan Immanuel Tremellius, Franciscus Junius, a már említett Grynaeus, valamint Theodorus Beza munkáit, de elhagyta a rájuk való utalásokat, nehogy a műve hatalmasra duzzadjon.²¹ Egyes helyeken Hieronymus Zanchius, Josias Simler, Szegedi Kis István, Károlyi Péter és Kunman Flinsbach műveiből is dolgozott, különösen Krisztusról, a személyéről és a hivataláról szóló cikkekben, mégpedig azok ellen, akik Krisztus istenségét kétségbe vonták.²² Fegyverneki művében összesen 26 oldal a Krisztussal foglalkozó címszavak terjedelme, időnként több alosztás tagolja a fogalmakat. A 16. század végén Európa-szer-
te megjelentek a Szentháromság- és Krisztus isteni személyét tagadó irányzat képviselői, akik ellen a református egyház képviselői hitvitairatok százait jelentették meg.

A Fegyverneki által említett források közül Hieronymus Zanchius *De tribus Elohim, aeterno Patre, Filio et Spiritu Sancto, uno eodemque Jehova, libri XIII* (Frankfurt am Main, 1572) című műve a Szentháromság-tant védelmezte. A strassburgi, majd heidelbergi professzor a szentírási igehelyekkel és a héber nyelvészet segítségével érvelt az antitrinitáriusok ellen vívott csatában.²³

¹⁸ SZABÓ A. 2004, 110–111.

¹⁹ FEGYVERNEKI L. Izsák, *Enchiridion locorum communium theologorum...*, Basel, Waldkirch, 1586, β5r–v.

²⁰ FEGYVERNEKI 1586, β5r.

²¹ FEGYVERNEKI 1586, β6r.

²² FEGYVERNEKI 1586, β6r.

²³ Lásd: MERKLE 2016, 88–117.

A kiváló magyarországi kapcsolatokkal rendelkező²⁴ zürichi Josias Simlernek két műve is szóba jöhet Fegyverneki forrásaként. Az első a *Responsio ad maledicum Francisci Stancari Mantuani librum adversus Tigurinae ecclesiae ministros, de trinitate et mediatore domino nostro Iesu Christo* című munka (Zürich, 1563). Ennek volt kibővített és átdolgozott változata a *De aeterno Dei filio domino et servatore nostro Iesu Christo et de spiritu sancto, adversus veteres et novos antitrinitarios, id est Arianos, Tritheitas, Samosatenianos et Pneumatomachos, libri quatuor* (Zürich, 1568). Simler ez utóbbi művét a lengyelországi antitrinitáriusokkal késhegyre menő harcot vívó krakkói lelkész és rektor, Christoph Thretius (Krzysztof Trecius/Trecy) kérésére írta.²⁵

A forrásként említett művek szerzőinek névsorából ma már kevésbé ismert Kunman Flinsbach, akinek a *Genealogiae Christi et omnium populorum tabulae* (Bázel, 1567) című munkáját használta fel a magyar peregrinus. A zweibrückeni lutheránus pap és szuperintendens Krisztus családfájának megrajzolásával Ábrahámtól és Dávidtól származtatta a Megváltót, bizonyítva, hogy ő a Krisztus.

Az *Enchiridion* következő két forrása magyarországi református szerzők nemzetközi szinten is elismert, külföldi nyomdában kibocsátott művei voltak, amelyekhez Fegyverneki a németországi peregrinációja alatt is hozzáférhetett. Szegedi Kis István *Assertio vera de trinitate...* című munkája a Magyarországon működő antitrinitáriusok cáfolatára született irat. 1568-ban tanítványa, Skaricza Máté vitte magával a peregrinációjára, s így jelenhetett meg Genfben, Beza közreműködésével kétszer is (Genf, 1573, 1576).²⁶ A reformáció lutheránus egyetemi központjában adták ki Károlyi Péter *Brevis, erudita, et perspicua explicatio orthodoxae fidei de uno vero Deo, Patre, Filio et Spiritu sancto, adversus blasphemias Georgii Blandratae, et Francisci Davidis errores, Libris duobus comprehensa* című munkáját (Wittenberg, 1571).²⁷ A gyulafehérvári és váradi hitvitákon Dávid Ferencékkal többször is összeütköző váradi református lelkész e művét a Szentháromság-tan védelmében írta, amelyre a következő évben két válaszirat is született antitrinitárius részről.²⁸

Az említett művek első kiadásai többnyire legfeljebb bő egy évtizeddel az *Enchiridion* szerkesztésének lezárása (1584/1585) előtt jelentek meg, főként a svájci protestantizmus jeles könyvkiadó központjaiban.

²⁴ Lásd például: IMRE 2012, 82–83, 107–108.

²⁵ IMRE 2009, 87; RÁTH 1896, 281–282.

²⁶ RMK III 631, RMK III 651. Bővebben: NAGY B. 2024, 140–147.

²⁷ RMK III 612

²⁸ NAGY KÁLÓZI 1967, 502–505.

Az *Enchiridion* a katolikusokkal folytatott polémiákhoz is hasznos segítséggül szolgált. Fegyverneki maga utalt rá, hogy összegyűjtötte a Szentírás azon bizonyágtételeit, amelyekkel a „páristák visszaélnek hitük dogmáinak megalapozására”, s a legtöbb helyen rövid cáfolatot írt az említett locusokhoz.²⁹

Fegyverneki Izsák műve tehát bekapcsolódott az akkor Európa-szerte az antitrinitáriusokkal és a katolikusokkal vívott hitvitákba, és így vált kettős értelemben enchiridionná: egyszerre volt bibliai kézikönyv és fegyver az ellenfelek legyőzéséhez.

Az *Enchiridion* a 16–17. századi Kárpát-medencei könyvtárakban

Kiss Farkas Gábor szerint Fegyverneki Izsák munkája éppen a tömörsége miatt tett szert nagyobb népszerűsége, mint a forrásául szolgáló foliánsok, Marlortus és Obenhinius művei.³⁰ A Kárpát-medence egykori könyvtárainak jegyzékei arról is tanúskodnak, hogy kik birtokolták az *Enchiridion* külföldről érkező példányait.

A tulajdonosok döntő többségét a református iskolák adták, Fegyverneki munkája eleve az ifúság számára készülhetett. A Sárospataki Református Kollégiumban, Fegyverneki egykori szolgálati helyén már a legelső, 1623. évi katalógusban szerepel az *Enchiridion* két példánya.³¹ A szatmári református iskola könyvtárában 1632-től egy emberöltőn át többször is jegyzékbe vették a munkát, majd Tarczali Bogdány Péter szatmári lelkész-esperes hagyatékából 1674-ben további két példány érkezett.³² A Kolozsvári Református Kollégiumba az 1648 előtt elhunyt Tállyai Z. Márton (korábbi kolozsvári rektor, majd beregszászi lelkész) hagyatékából került egy kötet.³³ Az enyedi kollégiumban 1679–1680-ban, majd 1688-ban ismét összeírtak egy példányt.³⁴ A nagybányai iskola könyvjegyzékén 1688-ban és 1699-ben is szerepelt ugyanaz a kötet.³⁵ A Debreceni Református Kollégium szintén legelső, 1706-ból fennmaradt katalógusán is ott van, majd 1738-ban ismét.³⁶ A marosvásárhelyi kollégiumba meglehetősen későn, 1709-ben került egy példány Váji Ferenc hagyatékából, aki maga

²⁹ FEGYVERNEKI 1586, β6v.

³⁰ KISS F. 2022, 410–411.

³¹ Adattár 14, 1988, 20, 42.

³² Adattár 14, 1988, 328, 343, 360–361.

³³ SIPOS 1991, 23.

³⁴ Adattár 16/2, 1991, 139, 174.

³⁵ Adattár 14, 1988, 390, 412.

³⁶ Adattár 14, 1988, 171; Adattár 19/3, 2009, 99.

is kollégiumi diák volt 1694-től.³⁷ 1734-ben pedig a kollégium főgondnoka, gróf Teleki Sándor adományozott egy *Enchiridiont* az iskola hasznára.³⁸

A tulajdonosok másik része főként a református értelmiségiek közé tartozott. Miskolci Csulyak István Wittenbergben és Heidelbergben gyarapított könyvtárában is helye volt a bázeli, 1586. évi kiadásból származó példánynak.³⁹ Hazaérkezése után Miskolci Csulyak a legtovább Olaszliszván szolgált. Demétei András, az egykor pataki diák, majd németalföldi peregrinus,⁴⁰ később zempléni pap 1657-ben összeírt hagyatékában is ott van.⁴¹ Tatay/Tatai János a Komárom vármegyei Nemesócsán lelkészkedett, az 1704–1708 táján készült jegyzékén és az 1725. évi hagyatéki összeírásában is szerepel Fegyverneki műve.⁴² Kivételként említhető Matthias Fridelius besztercebányai evangélikus polgár, akinek az 1667-ben keletkezett hagyatékában is volt egy példány.⁴³

Vagyis nagyjából a református értelmiségi-utánpótlást biztosító iskolák diákjai és gyülekezeti lelkészek forgothatták az *Enchiridiont*.⁴⁴ A források pusztulása miatt elsősorban partiumi és erdélyi tulajdonosokat tudunk felmutatni.

Hivatkozott irodalom

VD17 – Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts

USTC – Universal Short Title Catalogue

Adattár 13/1, 1986 – *Magyarországi magánkönyvtárak, I, 1533–1657*, sajtó alá rend. Varga András, mtárs Katona Tünde, Keveházi Katalin, Magyar Márta, Monok István, Saliga Lászlóné, szerk. H. Takács Marianna, Bp., MTA Könyvtára, 1986 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13).

³⁷ Adattár 16/2, 1991, 111; FRS, 1994, 1070.

³⁸ Adattár 16/3, 1995, 164.

³⁹ Adattár 13/1, 1986, 66.

⁴⁰ HÖRCSIK 1998, 79; BOZZAY, LADÁNYI 2007, 312, 1317, 2177.

⁴¹ Adattár 13/1, 1986, 181.

⁴² Adattár 13/2, 1992, 164; Adattár 13/4, 2009, 174, 176.

⁴³ Adattár 13/3, 2003, 74.

⁴⁴ A Paulus Tossanus által javított utolsó, 1628. évi bázeli kiadás címlapján már szerepel az a kitétel, amely szerint a lelkésznek készülők kedvéért adták ki a munkát.

- Adattár 13/2, 1992 – *Magyarországi magánkönyvtárak, II, 1588–1721*, sajtó alá rend. Farkas Gábor, Varga András, Katona Tünde, Latzkovits Miklós, szerk. Monok István, Szeged, Scriptum, 1992 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/2).
- Adattár 13/3, 2003 – *A bányavárosok olvasmányai, Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecebánya, 1533–1750*, sajtó alá rend. Viliam Čičaj, Keveházi Katalin, Monok István, Viskolcz Noémi, szerk. Monok István, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, Szeged, Scriptum, 2003 (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/3).
- Adattár 13/4, 2009 – *Magyarországi magánkönyvtárak, IV, 1552–1740*, sajtó alá rend. Bajáki Rita, Bujdosó Hajnalka, Monok István, Viskolcz Noémi, szerk. Monok István, Bp., Szeged, OSZK, SZTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, SZTE BTK Könyvtártudományi Tanszék, 2009 (Adattár XIV–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/4).
- Adattár 14, 1988 – *Partiumi könyvesházak 1623–1730, Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah*, sajtó alá rend. Fekete Csaba, Kulcsár György, Monok István, Varga András, szerk. H. Takács Marianna, Bp., Szeged, MTA, 1988 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 14).
- Adattár 16/2, 1991 – *Erdélyi könyvesházak, II, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*, Jakó Zsigmond anyaggyűjt. felhasznál. sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Tonk Sándor, szerk. Monok István, Szeged, Scriptum, 1991 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/2).
- Adattár 16/3, 1995 – *Erdélyi könyvesházak, III, 1563–1757, A Bethlen-család és környezete, Az Apafi-család és környezete, A Teleki-család és környezete, Vegyes források*, sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Varga András, szerk. Monok István, Szeged, Scriptum, 1995 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/3).
- Adattár 19/3, 2009 – *Protestáns intézményi könyvtárak Magyarországon, 1530–1750, Jegyzékszerű források*, sajtó alá rend. Oláh Róbert, szerk. Monok István, Bp., OSZK, 2009 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 19/2).
- Adattár 22., 1989 – *Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai*, kiad. Szabó András, szerk. Herner János, Szeged, JATE, 1989 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 22), 7–8.
- BOZZAY, LADÁNYI 2007 – BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918*, Bp., ELTE Egyetemi Levéltár, 2007 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 15).

- BRYNER 2006 – BRYNER, Erich, „*Getruckt zu Schaffhausen durch Conrad Waldkirch 1592*”, *Die ältesten kirchlichen Beziehungen zwischen Schaffhausen und Ungarn = Emlékkönyv Tőkés István kilencvenedik születésnapjára*, szerk. Adorjáni Zoltán, Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet, 2006, 477–485.
- FRS, 1994 – *A Marosvásárhelyi Református Kollégium diáksága, 1658–1848*, közléteszi Tonk Sándor, szerk. Font Zsuzsa, Szeged, JATE, 1994 (*Fontes Rerum Scholasticarum*, 6).
- HÖRCSIK 1998 – HÖRCSIK Richárd, *A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1617–1777*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 1998.
- IMRE 2009 – IMRE Mihály, *A Vizsolyi Biblia egyik lehetséges forrásáról = Biblia Hungarica Philologica, Magyarországi bibliák a filológiai tudományokban*, szerk. Heltai János, Bp., Argumentum, OSZK, MTA ITI, MOKKA-R Egyesület, 2009 (*A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület Füzetei*, 3), 77–99.
- IMRE 2012 – IMRE Mihály, *A Balassi-kánon első változata, Az 1595-ös bártfai antológia = Imre Mihály, Az isteni és emberi szó párbeszéde, Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Debrecen, Hernád, 2012 (*Nemzet, Egyház, Művelődés*, 7), 66–123.
- KISS F. 2022 – KISS, Farkas Gábor, *Pious Resolutions, Humanist Poetry, Commonplace Collecting, and Student Interaction at the University of Wittenberg in 1586 = Proceedings of the Eighteenth International Congress of Neo-Latin Studies*, eds. Florian Schaffenrath, Dirk Sacré, Leuven, Brill, 2022 (*Acta Conventus Neo-Latini*, 18), 405–415.
- KUHN 2011 – KUHN, Thomas K., *Polanus von Polansdorf, Amandus = Religion Past and Present, Encyclopedia of Theology and Religion*, X., ed. Hans Dieter Betz [et al.], Leiden, Boston, Brill, 2011, 201.
- MERKLE 2016 – MERKLE, Benjamin R., *Defending the Trinity in the Reformed Palatinate, The Elohistae*, Oxford, Oxford University Press, 2016 (*Oxford Theology and Religion Monographs*), 88–117. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198749622.001.0001>
- NAGY B. 2024 – NAGY Barna, *Szegedi Kis István Szentháromság-tagadók elleni vitairatának első kidolgozása = „...jelen lőn Isten az én fogságomban...”, Szegedi Kis István (1505–1572)*, szerk. Dienes Dénes, Balogh Judit, Sárospatak, Hernád, 2024, 140–147.
- NAGY KÁLÓZI 1967 – NAGY KÁLÓZI Balázs, *Károlyi Péter = A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*, szerk. Bartha Tibor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1967 (*Studia et Acta Ecclesiastica*, 2), 473–515.

- RÁTH 1896 – RÁTH György, *Bullinger Henrik és a magyar reformáció*, Második és befejező közlemény = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 6(1896), 3, 273–289.
- RMK III. – Szabó Károly, Hellebrant Árpád, *Régi Magyar Könyvtár*, 3. köt., *Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve*, Bp., MTA, 1896.
- ROREM 2008 – ROREM, Paul E., *Enchiridion = Religion Past and Present, Encyclopedia of Theology and Religion*, IV, ed. Hans Dieter Betz [et al.], Leiden, Boston, Brill, 2008, 435.
- SÍPOS 1991 – SÍPOS Gábor, *A Kolozsvári Református Kollégium Könyvtára a XVII. században*, szerk. Monok István, Szeged, Scriptorum, 1991 (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, 1).
- SZABÓ A. 2004 – SZABÓ András, *A késő humanizmus irodalma Sárospatakon 1558–1598*, Debrecen, Hernád, 2004 (Nemzet, Egyház, Művelődés, 1).
- SZABÓ A. 2017 – SZABÓ András, *Coetus Ungaricus, A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Bp., Balassi, 2017.
- SZEGEDI KIS 2022 – SZEGEDI KIS István, *A tiszta teológia főrészei, Összefüggő táblázatokban magyarázva és a tudósok tanításaival szemléltetve*, ford., jegyz., utószó Buzogány Dezső, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2022.